

12. Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів: Фенікс, 1994. — 608 с.
13. Шевчук О. Освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII–XVIII ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. — Ч. 1. — Миколаїв, 2003. — С. 130–131.

Анотації

Марченко О. Н. К проблеме определения историко-этнографических районов: Степное Побужье.

На основе анализа историографии комплексно изучен вопрос специфики района Степного Побужья. Выяснено, что значительную роль в формировании хозяйственного и этнокультурного облика района сыграли объективные факторы — природно-географический, историческое развитие, геополитическое положение.

Marchenko O. N. By the problem of peculiarities of the Steppe Bug River region.

The problem of peculiarities of the Steppe Bug River region has been investigated on the basis of historiography experience. It has become clear that objective circumstances played a significant role in the creation of economic and ethno-cultural features of the region.

О. П. Саманцов

ВИСВІТЛЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РЕГІОНУ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст. ЖИТЛОМ В ПРОМИСЛОВІЙ СТАТИСТИЦІ ПОЧАТКУ ХХ ст.

ХХ століття — це час бурхливого розвитку історико-економічної думки в Україні та Росії, формування цілої низки міфологем під постійним ідеолого-політичним тиском. Головним напрямком цього процесу було “створення передумов соціалістичної революції”. Міфологізації потребувала не тільки сама “революція” та її історія, а й соціальні процеси, які відбувались у країні. Обмеження кола джерел, суворя цензура, забуття дослідників минулого у поєднанні із класовою інтерпретацією виступають підвалинами у формуванні “нової історичної думки”. Причому впродовж нетривалого часу питання формування робітничого класу, його еволюції, діяльності та участі у промисловому процесі можна вважати одними з найдосліджені-

ших (С. Аксьонов, М. Антонов, Г. Бейлехіс, В. Вартмінський, І. Гонімов, Я. Губенко, Ю. Кір'янов, Л. Ліберман, І. Лященко, С. Потолов, Г. Соснов, М. Шишкін та ін.). При цьому досягнення соціальної сфери початку ХХ століття, як правило, зводились нанівець та підкреслювалось, що це питання вирішувалось тільки у період соціалізму [1, с. 12].

І тому не дивно, що після “параду суверенітетів” 90-х років ХХ століття науковці звернулись до тем, пов'язаних з історією антагоністичного ворога пролетаріату — буржуазії, залишаючи цю проблематику сферою інтересів невеликого кола фахівців (А. Михненко, О. Реєнт, О. Саманцов, О. Саманцова, О. Щербініна та ін.) [2, с. 165].

Характерною рисою кінця ХХ — початку ХХІ ст. стала відкритість джерел та документів у поєднанні із залученням значного кола науковців, бібліотек, архівів та простих поцінювачів минулого до комп'ютерних мереж, що зробило більш доступними невідомі наукові роботи, заборонені впродовж “радянської доби”, а це робить означену проблематику більш цікавою та альтернативно інтерпретованою.

Метою статті є визначення рівня відображення у офіційній промисловій статистиці початком ХХ ст. забезпеченості робітників кам'яновугільної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону кінцем ХІХ — початком ХХ ст. житлом та їхніх житлових умов.

Таким чином, хронологічні рамки нашого дослідження будуть обмежені кінцем ХІХ — кінцем другого десятиліття ХХ ст.

Але для всебічного висвітлення нашої наукової мети треба зупинитись на з'ясуванні того, яке місце займало житло для робітників кам'яновугільної промисловості, ставлення до цього власників копалень та заводів, й що на той час являла собою система державного обліку.

Проблема формування робітничого класу Донецько-Придніпровського регіону належить до одного із досліджених, зупинимось тільки на його поділі на кваліфікований та некваліфікований.

До першої групи ми віднесемо постійних робітників у другому й третьому поколінні, які володіють специфічними навичками та вміннями і які мають необхідну професійну освіту. Як правило, це були токарі, електрики, машиністи тощо, праця яких була пов'язана із використанням техніки, технічних за-

собів праці та новітніх на той час технологій, для яких праця на виробництві була основним заробітком засобів існування.

Другу групу складали робітники у першому-другому поколінні, які не мали навичок до систематичної праці [3, с. 14;16], як то: чорноробочі, сезонні робітники, селяни, люмпен-пролетарі тощо, для яких робота на підприємствах та копальнях давала тільки додатковий заробіток.

І якщо частка перших була невелика впродовж 70–80-х рр. XIX ст., то починаючи із початку 90-х рр. XIX ст. їх відсоток неухильно зростав, на що неодноразово звертали увагу дослідники [4]. А відтак ставлення до житла у них буде різне. Некваліфіковані робітники зберегли зв'язок із землею, в той час як постійні вимушені в пошуках наймати собі житло у селян, які жили поблизу копалень та заводів, відбираючи у них сезонну працю, що в свою чергу призводило до ворожих стосунків між ними. А якщо взяти до уваги, що копальні й заводи будувались на віддаленні декількох кілометрів від житла, що при наяві житла в селі зменшувався час на відпочинок, і напруженість в стосунках із селянами штовхали робітників на “будівництво спочатку землянок самими робітниками, а потім підприємцями” [5, с. 423].

А на початку XX ст. забезпечення робітників житлом, надання їм медичної допомоги, освіти тощо, на думку багатьох дослідників початку XX століття, становили додаткову винагороду за кваліфіковану працю робітника, в якій були зацікавлені підприємці. Таким чином, в історико-економічній літературі початку XX ст. з'явився феномен “винагорода натурою” для робітників кам'яновугільної промисловості Донецько-Придніпровського регіону, до якої відносилось отримання робітником додатково до платні за свою працю від підприємця житла, лікування, освіти тощо [6, с. 17].

Але це твердження піддавав сумніву Ф. Фертнер у своїй праці “Донецкая каменноугольная промышленность”, акцентуючи увагу на собівартості вугілля у Донецькому басейні і на тому, як на пуд вугілля “лягає” винагорода натурою.

За його підрахунками, вартість робочої сили на пуд вугілля сягала 6,929 коп., з яких:

робоча сила — 3,404 коп.,

утримання шкіл — 0,022 коп.,

лікування робітників — 0,103 коп.,
матеріали — 1,248 коп.,
інтелігентна праця — 0,303 коп.,
податки — 0,319 коп.,
погашення — 0,785 коп.,
паливо — 0,495 коп.,

витрати на виконання закону 2.06.1903 р. — 0,250 коп. (нещасні випадки та їх компенсація — О. С.) [7, с. 23].

І хоча у системі собівартості “винагорода натурою” відсутня, але, на думку Ф. Фертнера, вона закладалася у вартість робочої сили.

Таким чином, у питанні отримання житла робітником кам'яновугільної промисловості Донецько-Придніпровського регіону кінця ХІХ — початку ХХ ст. простежуються дві точки зору. Перша — наділення кваліфікованого робітника житлом як приваблюючий, заохочувальний чинник із боку підприємця й чинник свідомого вибору робітника. Й друга — яке б житло та додаткову винагороду не отримував робітник, все це підприємці закладали у собівартість вугілля й повертали у вигляді праці робітника, платні за житло та від продажу вугілля. Але разом із тим констатували факт наділення кваліфікованого працівника більш комфортним житлом на тривалий час й наділення сезонних робітників житлом із меншими комфортними умовами на нетривалий термін.

Швидкий розвиток машинної індустрії вимагав від уряду налагодження системи контролю за виробництвом, його обладнання, виробничої потужності, обсягів прибутків та податків, що знайшло відображення у законі від 14 березня 1894 року “О преобразовании учрежденной фабричной инспекции и губерньских механиков”.

Згідно із ним офіційний нагляд над фабрично-заводською промисловістю лягав на фабричну інспекцію, до функцій якої входило збирання та перевірка статистичної інформації про фабрики та підприємства та попереднє опрацювання даних [8, с. 51].

Як зазначав В. Крутіков “під наглядом фабричної інспекції опинилась значна частина підприємств переробної та гірничо-заводської промисловості” [9, с. 25]. Керівництво статистики фабричної інспекції на той час очолив видатний статистик В. Варзар.

Основу інформації про підприємства склали опитувальні бланки 1894 р., в яких ставилась низка питань, обов'язкових для відповіді, серед яких: місце життя власника або орендаря підприємства, місце знаходження підприємства, його форми. Розширювались відомості про власника, в тому числі й його громадянство, віросповідання, освіта тощо. Окрему групу склали відомості про технічне забезпечення копалень та підприємств, їх технічні можливості та потужності.

Ми не будемо детально зупинятись на описі цієї анкети, а відзначимо лише, що в ній знайшов своє відображення кількісний вимір наявних робітників, їх кваліфікації, кількості шкіл, лікарень на підприємствах та копальнях, забезпеченість житлом тощо. (Більш повний опис анкети 1894 року можна знайти у: Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900). — С. 25–30. — *О. С.*)

Опрацьовані дані відомчої статистики склали підвалини багаточисельних періодичних видань Міністерства фінансів, таких як “Ежегодник Министерства финансов”, “Сводные данные о фабрично-заводской промышленности” тощо.

З 1887 року виходили “Сборники статистических сведений о горнозаводской промышленности России”, який курирувався “Горным Управлением Южной России”. А металургійні підприємства підпорядковувались нагляду гірничих інспекторів “Юго-Восточного горного управления”. Подальший розвиток кам'яновугільної промисловості, організація З'їзду гірничопромисловців вимагали становлення власної статистики.

Таким чином, на початок ХХ ст. налічувалось декілька десятків друкованих статистичних видань різної відомчої підпорядкованості, схожої структури, але різноманітні за галузевою спрямованістю. Наприклад “Статистика Съезда горнопромышленников Юга России”, “Марганцевая промышленность Южной России”, “Железная промышленность Южной России”, “Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна” та ін., на певний рік видання, дані до яких збирались шляхом анкетування підприємств із обов'язковою подачею відомостей про соціально-економічну й культурно-побутову характеристику підприємств, його виробничу та прибуткову спроможність.

Зрозуміло, що в такій невеличкій статті неможливо проаналізувати усі особливості формування та еволюцію державної статистики економічних процесів. Для подальшого дослідження нами було обрано вже означені статистичні відомості “Марганцевая промышленность Южной России” [10], “Железная промышленность Южной России” [11], “Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна” [12]. Всі відомості побачили світ у 1901 р. з даними по означених галузях на 1900 р.

Відповідно мети нашого дослідження ми виберемо з відомостей тільки соціально-побутові дані. Разом із тим для кращого сприйняття матеріалу ми будемо використовувати зведену автором таблицю (див. таблицю 1).

Таблиця 1

	Марганцева проми-словість	Залізоробна проми-словість	Кам'яно-вугільна промисловість
Кількість робітників	1352	41 442 50 058*	110 560**
З них: при видобуванні допоміжних	609 743		5 784
Середня річна платня	200-300		
Кількість робітничих казарм	13	139	152***
На яку кількість людей	400	6 082	6 482
Сімейних будинків	64+4 л. бар.	186	150+4 л. бар.
На кількість сімей	94+160	438	532+160
інженерів	3	35	38****
штейгерів	4	57	59****

*Переробні заводи.

**Загальна кількість в залізорудній, марганцевій, залізоробній та кам'яновугільній промисловості.

*** Без залізорудної та кам'яновугільної промисловості.

****Без урахування кам'яновугільної промисловості.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення, а також проміжні висновки:

– проблематика соціального забезпечення робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніп-

ровського регіону в кінці XIX — початку XX ст. набула поширення з точки зору економічної доцільності цього процесу, що відобразилось у роботах науковців початку XX ст.;

– використання цих джерел унеможливило спростування або підтвердження наявності такого явища, як “додаткова винагорода” у кам’яновугільній та металургійній промисловості визначеного регіону, залишаючись міфологемою цього історичного періоду;

– коло відображеної у опитувальних аркушах інформації обмежувалось зацікавленістю керівних органів за контролем розвитку потужності галузі, її видобувної спроможності, прибутковості та оподаткування, що робить використання тільки цих джерел дуже обмеженим;

– виходячи із економічного інтересу, на початку XX ст. ця проблематика ще не стала сферою істориків, а стала часом закладання методології дослідження, накопичення джерельної бази тощо, залишаючись сферою інтересу тільки економістів та статистиків;

– використовуючи статистичні збірки, можна отримати тільки загальні кількісні відомості про загальний стан промисловості й той соціально забезпечений мінімум, на який йшли підприємці;

– використання статистичних збірок за тривалий час дає можливість простежити динаміку цього процесу;

– такі статистичні дані доцільно використовувати у співставленні із результатами інших статистико-економічних спостережень, що дасть можливість полегшити перевірку даних та доповнить результат дослідження;

– разом із тим такі дані доречно використовувати для ілюстрації соціально-економічних процесів в Донецько-Придніпровському регіоні у кінці XIX — початку XX ст., або як доповнення до розділів усної історії.

Література

1. Саманцов О. П. Кам’яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX — поч. XX ст. (проблеми історіографії): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2007. — 20 с.
2. Саманцов О. П. Кам’яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX — поч.

- XX ст. (проблеми історіографії): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2007. — 251 с.
3. Фертнер Ф. Р. Нужен ли Донецкой угольной промышленности синдикат? — Харьков, 1909. — 47 с.
 4. Балабанов М. Очерки истории рабочего класса. Часть 2. Капиталистическая Россия (60-е–80-е XIX). — М., 1925; Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна // Горный журнал. — 1906. — № 9. Т. 3.; Фертнер Ф. Р. Донецкая каменноугольная промышленность. — Спб, 1909, та ін.
 5. Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна // Горный журнал. — 1906, — № 9. Т. 3. — С. 423.
 6. Фертнер Ф. Р. Донецкая каменноугольная промышленность. — Спб, 1909. — 47 с.
 7. Там само.
 8. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России I половины XIX в: (источниковедческие очерки). — М., 1986. — 212 с.
 9. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900). — Днепропетровск, 1980. — 132 с.
 10. Марганцевая промышленность Южной России в 1900 году. — Харьков, 1901. — 12 с.
 11. Железная промышленность Южной России в 1900 году. — Харьков, 1901. — 42 с.
 12. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1900 г. / под ред. Н. Ф. Дитмара. — Харьков, 1901. — 76 с.

Анотації

Саманцов О. П. Освещение обеспечения работников каменноугольной промышленности Донецко-Приднепровского экономического региона конца XIX — начала XX вв. жильем в промышленной статистике начала XX века.

В статье определяется уровень отображения в официальной промышленной статистике начала XX в. обеспеченности работников каменноугольной промышленности Донецко-Приднепровского региона конца XIX — начала XX вв. жильём и их жизненных условий.

Samantsov O. P. Reporting on the supply of housing of the coal-mining industry workers in Donetsk economic region in the late 19th — early 20th century in industrial statistics 20th.

The article deals with official industry statistics of providing coal-mining industry workers with lodging in the early 20th century.